

Portret van Ijsbrand van Diemberbroeck (1609-1674)

Cornelis Jonson van Ceulen I (Londen 1593 – 1661 Utrecht)

Museum Het Valkhof
Nijmegen

1657. Olieverf op doek, 114 x 91 cm

Gesigineerd en gedateerd, midden links: *Cornelis Janson / van Ceulen / fecit / 1657*

Herkomst: Bob P. Haboldt & Co., New York (2010)

Museum Het Valkhof heeft een recent ontdekt portret verworven van een van de beroemdste pestdokters uit de Nederlandse geschiedenis: de Nijmeegse geneesheer Ijsbrand van Diemberbroeck. Het schilderij is niet alleen een belangrijke versterking voor de deelcollectie Nijmeegse portretten, die permanent op zaal hangt, maar biedt ook mogelijkheden om vanuit de lokale geschiedenis onderwerpen te belichten met een nationale, zelfs internationale reikwijdte. De aankoop was mogelijk dankzij steun van verschillende fondsen en de hoogleraren van het UMC St Radboud, die uit eigen middelen bijdroegen om de beeltenis van hun illustere voorganger naar de stad te kunnen halen.

Het bestaan van dit schilderij was onbekend tot het in 2009 verscheen op de internationale kunstmarkt. Het verraste specialisten als een van de beste stukken van Cornelis Jonson van Ceulen, een Engels-Nederlandse portretschilder die in de 17de eeuw een aanzienlijke reputatie genoot. Jonson van Ceulen, geboren in 1593 te Londen, was de zoon van Cornelis Janson van Antwerpen en Johanna Le Grand, die naar Engeland waren gevlucht om aan vervolging vanwege hun religie te ontkomen. Zijn grootvader Peter Janson kwam oorspronkelijk uit Keulen en daarom gebruikte de familie vaak de naam Jonson van Ceulen (d.i. Janson van Keulen). Waarschijnlijk ging Cornelis Jonson in de Noordelijke Nederlanden in de leer als schilder, waarna hij rond 1618 naar Londen terugkeerde. In Engeland schilderde hij gedurende een periode van 25 jaar een groot aantal portretten voor opdrachtgevers in de hogere sociale kringen, geïnspireerd door het werk van Anthony van Dyck.

In 1643, aan het begin van de Engelse burgeroorlog, verliet Jonson van Ceulen Engeland en vestigde hij zich voor korte tijd in Middelburg. Enkele jaren later woonde hij in Amsterdam en in 1647

schilderde hij een groot groepsportret van de magistraat van Den Haag (nog steeds in het Oude Stadhuis aldaar). In de daaropvolgende jaren portretteerde hij burgers van verschillende Nederlandse steden, inclusief Middelburg, wat doet vermoeden dat hij enige tijd veel rondreisde. Het was in zijn laatst bekende woonplaats, Utrecht, dat hij het portret van Ijsbrand van Diemberbroeck schilderde.

Het driekwartportret, gesigineerd en gedateerd in 1657, is een typisch voorbeeld van de werken die Jonson van Ceulen in zijn Nederlandse periode vervaardigde. Gedurende deze tijd ontwikkelde en perfectioneerde hij zijn zeer persoonlijke stijl. Opvallend is de ongebruikelijke maar kenmerkende blauwe achtergrond, de elegantie en de levenschte weergave van de gelaatstrekken, alsook de prachtige nuances zwart in de voorname kleding van het model.

PESTEPIDEMIE IN NIJMEGEN

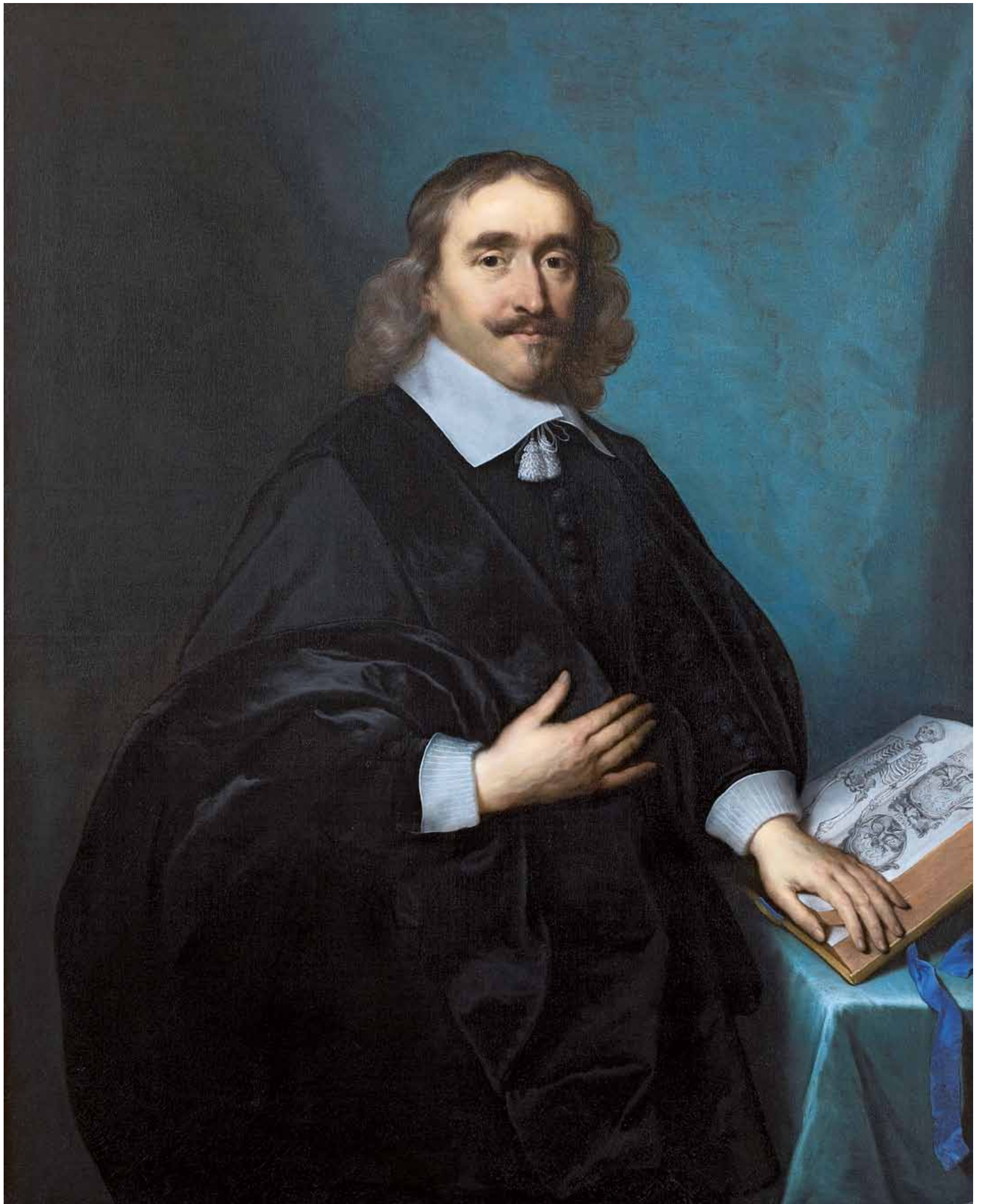
Op het moment dat Van Diemberbroeck werd geportretteerd was hij hoogleraar geneeskunde en anatomie aan de universiteit van Utrecht. Hij mocht daar als remonstrant colleges geven (afwisselend theoretische en praktische lessen, waaronder ook anatomische demonstraties), hoewel dat voorrecht in Utrecht doorgaans was voorbehouden aan hoogleraren met een orthodox-gereformeerde achtergrond. Van Diemberbroeck was dan ook een man van enige reputatie. Van zijn hand verschenen verschillende geschriften over gevallen uit zijn dagelijkse artspraktijk. Zijn in 1672 gepubliceerde en vaak herdrukte werk *Anatome corporis humani* zou de geschiedenis ingaan als het beste en volledigste anatomiehandboek van zijn tijd.¹ Zijn grootste bekendheid verwierf Van Diemberbroeck echter met *De peste libri quatuor* uit 1646 (in 1665 uitgegeven met de titel *Tractatus de peste* en in 1711 in het Nederlands gepubli-

ceerd als *Traktaat van de Peste*).² Het boek is feitelijk een ooggetuigenverslag van de pestepidemie die Nijmegen teisterde in de jaren 1635-36.

Deze epidemie was een van de ergste en langdurigste uit de hele Nederlandse geschiedenis. De stad zat op dat moment boordevol mensen vanwege een op handen zijnde Spaanse aanval. Naast de 6.000 inwoners bevonden zich er ruim 7.000 soldaten, waarbij nog eens 3.000 soldatenvrouwen en -kinderen kwamen. De 16.000 opeengepakte mensen waren een gemakkelijke prooi voor de pest toen deze, in het kielzog van de soldaten, Nijmegen binnenkwam. Van 31 juli 1635 tot 1 augustus 1636 werden er ten minste 6.009 mensen begraven, 'behalve die door verzuim der kosteren zijn vergeeten'. Met een uiterst gedetailleerde beschrijving van het ziektebeeld bij 120 patiënten geeft Van Diemberbroeck in zijn traktaat duidelijk weer welke vreselijke gevolgen de uitbraak van de pest kon hebben. Symptomen waren ernstige benauwdheid en razernij, evenals zwarte plekken op de huid en pestbuilen over het hele lichaam. Hij vertelt hoe de lijkbaren huis-aan-huis in de Nijmeegse straten stonden opgesteld, welke doodstrijd de pestlijders moesten ondergaan en hoe ziekentroosters, pestmeesters en lijkendragers vaak zelf ook de ziekte opliepen.

'KLEINE DEELTJENS'

Het angstaanjagende was, dat niemand wist waar de pest vandaan kwam. Van Diemberbroeck beweerde dat de ziekte 'in kleine deeltjens' uit de hemel neerdaalde, als een straf van God. Een betere hygiëne en afzondering van degenen die de ziekte hadden opgelopen, waren hoegenaamd de enige maatregelen die men kon nemen ter bescherming. Om zelf aan de ziekte te ontsnappen, rookte Van Diemberbroeck dagelijks een aantal pijpen tabak en nam hij regelmatig een

beetje triakel in, een geneesmiddel dat onder meer opium bevatte.

Door de nauwgezetheid waarmee de symptomen van de ziekte in Van Diemberbroecks pestraktaat worden beschreven, werd het boek een van de belangrijkste medische geschriften van zijn tijd. De publicatie bracht Van Diemberbroeck internationale erkenning en mede op basis van zijn analyse kon de pest vanaf de tweede helft van de 17de eeuw in heel Europa langzamerhand worden teruggedrongen, om in de volgende eeuw definitief van het toneel te verdwijnen. De Latijnse uitgave uit 1646 kent verschillende edities en er verschenen vertalingen, als gezegd in het Nederlands, maar ook in het Engels. Tot op de dag van vandaag geldt het als een standaardwerk op de literatuurlijst van studenten medische geschiedenis. Een eerste editie van het boek werd het museum recent geschonken door de Vrienden van Museum Het Valkhof, naar aanleiding van de verwerving van het portret van de auteur, en wordt sindsdien tentoongesteld bij het schilderij.

PIJNAPPELKLIER

Van Diemberbroeck vertrok in 1644 met slaande ruzie uit Nijmegen, vanwege een financieel conflict met zijn collegastadskokter Emanuel de Mandeville. Hij vestigde zich in Utrecht, waar hij in 1649 werd benoemd als hoogleraar anatomie aan de universiteit. In deze functie wordt hij ook nadrukkelijk geportretteerd op het schilderij van Jonson van Ceulen. Van Diemberbroecks rechterhand rust op een opengeslagen boek op de tafel, waarin we drie gravures zien: een skelet en twee secties van de hersenen, verwijderd uit de schedelholte. Deze voorstellingen refereren aan een van de meest invloedrijke boeken over de menselijke anatomie: het beroemde *De humani corporis fabrica* van Andreas Vesalius (1514-1564).³

De keuze voor de gravures op de rechterpagina, die in Vesalius' boek overigens niet op dezelfde bladzijde zijn afgebeeld, is in het bijzonder interessant omdat het afbeeldingen zijn van de pijnappelklier (epifyse). Dit was een actueel onderwerp rond het midden van de 17de eeuw. De Franse filosoof René Descartes (1595-1650), die veel aandacht besteedde aan de bestudering van de pijnappelklier – hij noemde haar ‘de zetel van de ziel’ – beschouwde haar als het verbindingspunt tussen verstand en lichaam. Zijn *Traité des passions de l'âme* (De passies van de ziel) van 1649 onttektende een heftig debat over de functie van de pijnappelklier. Het lijkt heel waarschijnlijk dat de compositie van Van Diemberbroecks portret ontstond met het oog op die specifieke context. Door zich zo nadrukkelijk met deze gravures te laten afbeelden, heeft de hoogleraar zich willen presenteren als een geleerde die midden in het wetenschappelijke debat staat.

Dat de discussie over de pijnappelklier Van Diemberbroecks belangstelling had, lijkt geen twijfel. In 1672, vijftien jaar na het ontstaan van zijn portret, werd de hierboven reeds genoemde studie *Anatome corporis humani* gepubliceerd. Hierin vatte Van Diemberbroeck de verschillende opvattingen over de pijnappelklier samen. In zijn bespreking van de meningen van Descartes (1649) en de geleerden Regius (1657) en La Forge (1664) – die de theorie van Descartes verdedigden – en die van Le Boë Sylvius (1663) en Wharton (1656) – die haar verwierpen – concludeerde Diemberbroeck dat het vraagstuk naar de functie van deze klier nog altijd onopgelost is: ‘Iedereen heeft het recht op zijn eigen mening maar ik denk dat zijn functie vrij onbekend en obscuur is en dat hierover niets kan worden verklaard; wat overblijft is louter giswerk op basis van twijfelachtige argumenten en daarom ben ik van

IJsbrand van Diemberbroeck als pestdokter

Anoniem

Ca. 1640. Ets

Afmetingen en verblijfplaats onbekend

(Afbeelding Regionaal Archief Nijmegen)

mening dat de vernuftige speculaties van een ieder over dit onderwerp lovenswaardig zijn, maar dat het niet noodzakelijk is deze ideeën zonder meer aan te nemen of als het enige credo te aanvaarden'.⁴

SPEURWERK

Een andere versie van dit bezield portret, eveneens geschilderd door Jonson van Ceulen, bevindt zich sinds 1698 in de collectie van de universiteit van Utrecht. De compositie is teruggebracht tot een portretbuste in een ovaal, zonder handen en boek. Het Utrechtse portret is met zekerheid een herhaling van ons schilderij. Wat betreft de herkomst van Van Diemberbroecks beeltenis in Museum Het Valkhof, bleek inmiddels uit onderzoek door dr. Marten Jan Bok in Het Utrechts Archief dat het schilderij in 1681 in Utrecht wordt genoemd in de

Van Diemberbroeck is hier afgebeeld in de gebruikelijke pestdokterskleding. Aan zijn hoed is een masker in de vorm van een vogelkop bevestigd. De reusachtige snavel is gevuld met geurige kruiden en parfum, bedoeld als een filter dat de (naar men veronderstelde) ziekmakende pestlucht moest tegenhouden, terwijl een bril de ogen afschermt.

JOS W.M. VAN DER MEER

Portret van Ijsbrand van Diemberbroeck, door Cornelis Jonson van Ceulen

Portret van Ijsbrand van Diemberbroeck (1609-1674)
Cornelis Jonson van Ceulen I
Ca. 1660. Olieverf op doek, op board, 64,5 x 54 cm
UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT

boedelinventaris van de zoon van de geportretteerde, mr. Thijman van Diemberbroeck.⁵ Wat het speurwerk verder oplevert zal in de komende tijd zeker nog worden gepubliceerd, maar genieten van deze aanwinst voor het Nederlands openbaar kunstbezit kunnen we alvast volop. Mede dankzij u! ♦

Ruud Priem
Conservator oude kunst

Noten

1. Ijsbrand van Diemberbroeck, *Anatome corporis humani*, Utrecht, 1672.
2. Ijsbrand van Diemberbroeck, *De peste libri quatuor, truculentissimi morbi historiam ratione & experientia confirmatam exhibentes*, Arnhem 1646.
3. Andries van Wesel (Andreas Vesalius), *De humani corporis fabrica libri septem*, Basel 1543.
4. Van Diemberbroeck, op. cit. (noot 1), p. 592; geciteerd in G.J.C. Lokhorst en Timo T. Kaitaro, 'The Originality of Descartes' Theory about the Pineal Gland', *Journal for the History of the Neurosciences* 10 (2001), pp. 6-18.
5. Het Utrechts Archief II, 3146, Gerechtelijke inventarissen d.d. 9 november 1681. Met dank aan dr. Marten Jan Bok, Utrecht, die zijn aantekeningen over de genealogie van de familie Van Diemberbroeck ruimhartig ter beschikking stelde.

Mijn interesse in Ijsbrand van Diemberbroeck stamt uit 1988. In dat jaar werd ik als nieuw benoemde hoogleraar interne geneeskunde in Nijmegen geacht een gloedvolle oratie te houden.

In het kader van mijn expertise in infectieziekten – het onderdeel van de interne geneeskunde dat ik vooral in Nijmegen zou gaan inbrengen – zocht ik naar een historische verankering voor mijn verhaal. In het pre-Google-tijdperk was een dergelijke zoektocht niet zo simpel, niettemin stuitte ik al gauw op Van Diemberbroeck (1609-1674) en de Nijmeegse pestepidemie van 1635-36. Het was vervolgens niet moeilijk de 17de-eeuwse – vrijwel afwezige – kennis van de infectieziekten, en met name de pest, in een betoog onder te brengen over de infectieproblematiek anno 1988 (inmiddels ook gedateerd: geen griepandemie, geen Q-koorts en aanzienlijk minder antibioticaresistentie).

Wellicht is een nadere toelichting op zijn plaats over de afwezige inzichten in infectieziekten in Van Diemberbroecks tijd: Antoni van Leeuwenhoek zou pas in 1667 met zijn microscoop bacteriën zien en van levende, microscopisch kleine ziekteverwekkers had men geen flauw idee. Wel waren er gedachten over besmettelijkheid via slechte lucht. Van Diemberbroeck beschermde zich hiertegen door tijdens contact met patiënten pijpen te roken. Hoe inconsequent de gedachtevorming over besmetting zelfs bij Van Diemberbroeck was, moge blijken uit zijn beschrijvingen van het optreden van pest bij personen die het 'afgrijselijk gelaat' van een koortsige pestlijder hadden gezien.

In de tijd van mijn naspeuringen over Van Diemberbroeck was het bestaan van dit fraaie portret door Jonson van Ceulen onbekend. Het beeld dat ik mij vormde over Van Diemberbroeck en zijn tijdperk was, met de pregnant aanwezige zwarte dood, hoofdzakelijk opgebouwd uit schakeringen van zwart en grijs. Het aantrekkelijke schilderij was dan ook een volslagen verrassing. Niks somber: een – weliswaar in zwart gehulde – schrander kijkende, zelfbewuste, misschien ijdele, maar niettemin empathisch aandoende man, tegen een achtergrond van een prachtig blauw. Niet het beeld van een door de pestepidemie afgetobde stadsdokter, bij wie de confrontatie met het menselijk leed en de gesel Gods hun zichtbare sporen hebben achtergelaten. Ik besef terdege dat het beeld van de afgematte, door het zien van de lijdende medemens getekende dokter een karikaturale vervorming is, die bij gebrek aan een concreet beeld ontstaat. Ik weet ook goed uit de hedendaagse praktijk dat men aan de gezichten van dokters niet kan aflezen hoe goed of slecht de prognose van hun patiënten is.

Uit zijn wereldberoemde *Tractatus de peste* blijkt onmiskenbaar het zelfbewuste, ietwat arrogante van Van Diemberbroeck: zo etaleert hij nogal wat minachting voor de (niet-academisch gevormde) chirurgijns, die met aderlaten de patiënten nodeloos verzwakten en dus de geneesheer voor de voeten liepen. In het schilderij heeft Van Diemberbroeck zijn hand op een opengeslagen boek met anatomische afbeeldingen – kennelijk niet zijn tractaat over de pest. Hij was toen Jonson van Ceulen hem portretteerde reeds hoogleraar in Utrecht en het onderwijs in de anatomie was een belangrijk onderdeel van zijn leeropdracht.

Met dit portret van de dokter die grote naam maakte tijdens de pestepidemie in de jaren 1635 en 1636 krijgt de Nijmeegse geneeskunde een gezicht, een icoon, en Museum Het Valkhof een schitterend portret ♦

Jos W.M. van der Meer is hoogleraar interne geneeskunde in het UMC St Radboud